

VÁRADI MONIKA MÁRIA¹

MENEDÉK, MOBILITÁSI ÖSVÉNY? A KÖZFoglalkoztatás NŐI MIKROVILÁGAI²

Esettanulmány

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.1.38>

ABSZTRAKT

Tanulmányom egy egyházi karitatív szervezet és az általa alapított egyházi óvodában dolgozó közfoglalkoztatott nők perspektívájából vizsgálja a közfoglalkoztatás élettörténeti szerepét és jelentéseit. A szegények megsegítésének keresztény imperatívusza alapján működő szervezet és a helyi cigánymisszióból kinőtt intézmény olyan kutatási és elemzési keretet jelentenek, amelyben kirajzolódik a közfoglalkoztatottak bizonytalan és sérülékeny helyzete, valamint a közfoglalkoztatáshoz kötődő személyes kapcsolatok és elismerési viszonyok összefüggése. A két intézmény olyan viszonyok rendszerét teremti meg, amely a (relatív) biztonság, az otthonosság, a megbecsültség és az önbecsülés érzését nyújtja a közfoglalkoztatottak számára, ugyanakkor el is fedti e viszonyok aszimmetrikus jellegét. A közfoglalkoztatott nők történeteiben meghatározó a segítség, a jót tevés mint érték és gyakorlat, amely a szervezet küldetésével való azonosulásból fakad és/vagy a karitatív szervezet és az óvoda vezetőjétől kapott személyes támogatást jelenti. Saját életútjuk és aktuális helyzetük értelmezése az asszonyokat szimbolikus határmegvonásra készíteti a különböző közfoglalkoztatási formák és a bizonytalan, sérülékeny pozíciók között, amelynek tétje viszonylag kedvezőbb pozíciójuk hangsúlyozása és önbecsülésük, méltóságuk, integritásuk megőrzése.

Kulcsszavak: nők a közfoglalkoztatásban, létbizonytalanság, jótékonyosság, határok

1 Tudományos főmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete.

2 A tanulmány egy előadás alapján készült, amelyet a TK KDK/ 20. Század Archívum és a Vera és Donald Blinken Nyílt Társadalom Archívum *Munkás(k)uta(táso)k a tervgazdálkodástól a vadkapitalizmusig* című online műhelykonferencia *Túl a bérmunkán?* szekciójában tartottam (2020. december 3–4.). Köszönöm a lektorok és Zakariás Ildikó javaslatait, amelyek segítettek a tanulmány végleges változatának elkészítésében.

SHELTER, MOBILITY PATH? FEMALE MICRO-WORLDS OF PUBLIC WORKS

Case study

ABSTRACT

The aim of this paper is to reveal the meanings and significance of public work programmes from the perspective of women engaged in public employment. Drawing on qualitative research conducted in a charitable organization and a church kindergarten established by the organization, the paper argues that personal relations in which public work is embedded play a significant role in mitigating the essentially precarious situation of female public workers. Personal relations provide women with a family-like workplace atmosphere, emotional support, recognition and a sense of self-esteem. Charity, i.e. helping people in need, is the core of women's stories as a Christian obligation and daily practice. In addition, help for Roma women also means the individual assistance and support they receive from the head of the charitable organization. While interpreting their own situations, women draw symbolic boundaries between different forms of public work programmes in terms of working conditions, recognition and stigmatization of work. The ultimate goal of boundary-making is to emphasise their relatively better position in the hierarchy of precarious life situations and maintain their self-esteem, dignity and integrity.

Keywords: women in public works, precarity, charity, boundaries

MENEDÉK, MOBILITÁSI ÖSVÉNY? A KÖZFoglalkoztatás Női Mikrovilágai

ESETTANULMÁNY

BEVEZETÉS

A közfoglalkoztatás hazai rendszerét körbejáró kutatások egyik markáns vonulatát azok a szociológiai és antropológiai módszertanon alapuló mélyfúrások alkotják, amelyek az állam által kialakított és támogatott központi közfoglalkoztatási programok helyi megvalósítását elemzik. Ezek a tanulmányok rámutatnak arra, hogy a lokális társadalmat jellemző formális és informális hatalmi, függőségi, kliens-patrónus viszonyok, a kölcsönös el- és lekötelezettségek szövedéke döntő módon alakítja a programok működését. A helyi viszonyokba ágyazott közfoglalkoztatás mintázatai alapvetően meghatározzák azt, ahogyan a közfoglalkoztatottak megélik, elbeszélik és értékelik a közfoglalkoztatás szerepét, jelentőségét az életükben, megélhetési stratégiáikban, boldogulásról alkotott elképzeléseikben (Asztalos Morell 2014, Kovai 2017, 2019, Nagy et al. 2015, Schwarcz 2014, Schwarcz–Szőke 2014, Szőke 2015, Váradi 2016, Vida–Vidra 2015). A lokalitásra – elsősorban, de nem kizárólag falusi társadalmakra – fókuszáló kutatások árnyalják a „közfoglalkoztatási csapdáról” (Farkas–Molnár–Molnár 2014) kialakult képünket is. Rámutatnak a közfoglalkoztatás mint közpolitikai eszköz (vagyis a *workfare* elvének és alkalmazásának) széles körű társadalmi elfogadottságára és a helyi programok sokszínűségére, ami az egyes programtípusok eltérő megítélésével is együtt jár. Különösen az úgynevezett értékteremtő közfoglalkoztatáshoz kapcsolódó munkákat – jellemzően a startmunka-programban végzett mezőgazdasági termelést és élelmiszerfeldolgozást – tekintik a helyi közösség számára hasznos, értékes, így elismerést, megbecsülést érdemlő tevékenységnek. Az olyan periférikus terekben, ahol az elsődleges munkaerőpiacon való elhelyezkedés esélyei hiányoznak vagy rendkívül korlátozottak, a közfoglalkoztatás, miközben fenntartja a „normális bérmunka” morálját, a benne részt vevők számára kapaszkodót és a bérmunka felé vezető mobilitás reményébe vetett hitet is jelenti (Kovai 2017, 2019).

Tanulmányomban a közfoglalkoztatásról szóló tudományos diskurzusok e vonulatához kívánok csatlakozni. Írásom fókuszában nem a közfoglalkoztatás mint közpolitikai eszköz céljai, következményei, jóléti politikákhoz való illeszkedése (Messing 2012, Szikra 2014), illetve strukturális ellentmondásai, területi, munkaerőpiaci és társadalmi egyenlőtlenségeket növelő hatásai (Cseres-Gergely–Molnár 2014, Czirfusz 2015, Kálmán 2015, Molnár et al. 2019) állnak. Azt a kérdést kívánom körbejárni, hogy a közfoglalkoztatásba s onnan kifelé milyen mobilitási utak vezetnek, a közfoglalkoztatottként végzett munkának mi a szerepe, jelentése/jelentősége az egyéni élet- és munkatörténetekben, s hogy azok a személyes kapcsolatok, függőségi, lojalitási és elismerési viszonyok, amelyekbe a közfoglalkoztatottak munkája beágyazódik, miként alakítják értékelésüket saját élethelyzetükről, mobilitási és boldogulási esélyeikről.

Tanulmányom nem egy lokalitás, hanem két, egymástól elválaszthatatlan, sajátos mikrovilág keretei között, egy egyházközség mellett működő karitatív szervezet és a szervezethez szorosan kötődő egyházi óvodában dolgozó (a kutatás idején vagy korábban) közfoglalkoztatottak perspektívájából vizsgálja a közfoglalkoztatás szerepét és jelentéseit. A szegények, elesettek megsegítésének keresztény imperatívusza alapján működő szervezet és a helyi cigánymisszióból kinőtt intézmény olyan kutatási és elemzési keretet jelentenek, amelyben

kirajzolódik a közfoglalkoztatottak prekár, tehát bizonytalan és sérülékeny helyzete (Éber 2020, Kovai 2019, Kovai–Vigvári 2020, Sik–Szeitl 2016; Szépe 2012; Tordai 2012),³ valamint a személyes kapcsolatok és elismerési viszonyok (Honneth 1997, Zakariás 2018) közötti összefüggés. A karitatív tevékenységet folytató szervezet és a szegény roma családokból érkező gyerekeket nevelő kis egyházi óvoda olyan közeget és viszonyokat teremtenek, amelyek a személyes és a közösségi elismerés révén a (relatív) biztonság, az otthonosság, a megbecsültség és az önbecsülés érzését nyújtják a közfoglalkoztatottak (legalábbis egy része) számára, ugyanakkor elfedik a közfoglalkoztatás és a segítség, megsegíthettség viszonyainak aszimmetrikus jellegét (Zakariás 2018). A közfoglalkoztatott nők történeteiben meghatározó a segítség, jóttevés mint érték és gyakorlat (Zakariás 2018), amely a karitatív szervezetenél dolgozó asszonyok esetében inkább a szervezet küldetésével való azonosulásból fakad, míg az óvodában foglalkoztatott roma asszonyok számára elsősorban a karitatív szervezet és az óvoda vezetőjétől kapott személyes figyelmet és támogatást jelenti. Saját életútjuk és aktuális helyzetük értelmezése szimbolikus határmegvonásra (Lamont–Molnár 2002) készíti őket a különböző közfoglalkoztatási formák és a bizonytalan, sérülékeny pozíciók között, amelynek tétje (viszonylag) kedvezőbb pozíciójuk hangsúlyozása és önbecsülésük, méltóságuk, integritásuk megőrzése.

NŐK A KÖZFOGLALKOZTATÁSBAN

Korábbi kutatások rámutattak arra, hogy a közfoglalkoztatásban is leképeződik a munkaerőpiac szegmentáltsága a női és a férfi munka mentén, az értékteremtő közfoglalkoztatásban, például a mezőgazdasági, kertészeti munkákban főként nők vesznek részt – esetleg férfi munkavezető irányításával –, hiszen „ők otthon is ezt csinálják” (Váradi 2016). Az utóbbi évek kvalitatív kutatásai pedig rámutattak a közfoglalkoztatásból való kiáramlás, vagy „beragadás” szelektivitására. A „beragadók” között jelentős számban vannak nevelési, gondozási feladatokat ellátó nők. Mindez az adatokban is megjelenik, hiszen 2011 és 2017 között a nők aránya a közfoglalkoztatottak között 40,9%-ról 53,5%-ra emelkedett, a csökkenő létszám mellett is fennmaradt a nőtöbbség (Koltai 2018:55, Fekete 2020). A nők „beragadása” a közfoglalkoztatásba a munkavállalás és a családdal összefüggő feladatok összeegyeztetését gátló és évtizedek óta jelenlévő munkaerőpiaci, gazdasági és intézményi, vagyis rendszerszintű, strukturális korlátok eredménye, amelyek különösen erősen sújtják a vidéki területeken élő, alacsonyabb képzettségű, alacsony jövedelemmel és anyagi tőkével rendelkező nőket (Gregor–Kováts 2018, 2019). Úgy tűnik, hogy a közfoglalkoztatás a rugalmas foglalkoztatás egyik válfajává vált, elsősorban kisgyermeket nevelő nők számára, akik esetleg később visszatérhetnek az elsődleges munkaerőpiacra. „*Most azonban a közfoglalkoztatás az atipikus foglalkoztatási formák pótlását, a család és munkahely egyensúlyának biztosítását, és azt az életciklusokhoz alkalmazkodó rugalmasságot jelenti, ami hiányzik a versenyszférából*” (Koltai 2018:62). Mindez a közfoglalkoztatottakkal és a helyi közfoglalkoztatás-szervezőkkel készített interjúkban is gyakran visszaköszön, akik az egyetlen „családbarát” munkahelynek tekintik a közfoglalkoztatást (Fekete 2020, Koltai 2018, Kovai 2019, Kovai–Vigvári 2020). A nők részvétele a közfoglalkoztatásban ugyanakkor a változó strukturális feltételekhez alkalmazkodó családi stratégia eredménye is. Az olyan periférikus térségekben, ahol a gazdasági konjunktúra eredményeként a félproletár helyzetű családok számára a formális bér munka (sok esetben először) hozzáférhetővé vált, az ingázás a jellemzően többműszakos, többórás utazással elérhető munkahelyekre nem teszi lehetővé mindkét szülő elhelyezkedését az elsődleges munkaerőpiacon. A családi gondozási, nevelési szükségletek kielégítését és adott esetben más, informális munkavégzésbe való bekapcsolódást az teszi lehetővé, ha a nők a rugalmas munkavégzést kínáló közfoglalkoztatásban maradnak (Kovai 2019, Kovai–Vigvári 2020). Más esetekben a nők közfoglalkoztatásban való tartós részvétele a gyerekneveléssel kapcsolatos

³ A bizonytalanlás, sérülékenység fogalmait az idézett szerzőkhöz kapcsolódva az érintettek munkaerőpiaci, egzisztenciális, társadalmi helyzetét leíró kategóriákként használom.

feladatok ellátása mellett a családi gazdaság igényeihez való alkalmazkodást is lehetővé teszi; a lakóhelyükön közfoglalkoztatottként dolgozó asszonyoknak van ideje és módja arra, hogy a gazdaságban adódó feladatokat el tudják látni anélkül, hogy ez számukra hátrányos következményekkel járna (Váradi 2020). A „beragadás” azokat a középkorú és idősebb, nyugdíjazás előtt álló nőket – és férfiakat – is tartósan a közfoglalkoztatásba zárja, akik életkoruk és/vagy megromlott egészségi állapotuk miatt nem keresettek, nem tudnak elhelyezkedni az elsődleges munkaerőpiacon. Számukra a közfoglalkoztatás egyfajta védett munkahelyet jelent (Koltai 2018).

A TEREP, A TÉR ÉS A MÓDSZER

A tanulmányt megalapozó kutatás⁴ egy hajdan prosperáló iparvárosban zajlott (Jelinek–Virág 2020), amely a közfoglalkoztatást tudatosan és eredményesen illesztette be fejlesztési és szociálpolitikájába. A városvezetés kiemelkedő fontosságot tulajdonított a közfoglalkoztatásnak; a program csúcspontját jelentő 2015-ben minden tizedik munkaképes korú helyi lakos részt vett valamelyik közfoglalkoztatási programban, s ugyanebben az évben a város bevételeinek 20%-a származott a közfoglalkoztatáshoz kapcsolódó költségvetési támogatásból (Jelinek 2020:128–130). Az ezt követő években – az országos tendenciáknak megfelelően (Molnár et al. 2019) – a gazdasági konjunktúrát kísérő munkaerőpiaci keresletnek köszönhetően a városban is folyamatosan csökkenni kezdett a közfoglalkoztatottak száma (Jelinek 2020, Kovai 2019). A tanulmány alapjául szolgáló interjúkat 2017-ben készítettük,⁵ amikor a központi kormányzat a munkaerőpiacra való kilépés ösztönzése érdekében csökkenteni kezdte a közfoglalkoztatásba bevonható emberek számát. Éppen azokban a napokban kerestük fel először az egyházi karitatív szervezet vezetőjét, Máriát,⁶ amikor ő néhány érintett asszonnal tudatta, hogy alkalmazásuk lejártá után nem tudják újra visszavenni őket.

A karitatív szervezet alapvető tevékenysége adományok gyűjtése és szétosztása a város és néhány járásbeli falu szegényei, rászorulói között. Mária szerint hatszáz családdal állnak rendszeres kapcsolatban, mindenkit személyesen ismernek, „*kívülről tudjuk – az, hogy hol lakik, már elmondja, hogy rászoruló*”. A velük kapcsolatban álló családok gyerekei a karácsonyi ünnepek idején névre szóló ajándékot kapnak, „*ha jön a kamion, hatszáz család kap édességcsomagot, délután kétszer telik meg a templom, egyik lépcsőn feljönnek, a másikon lemennek. Este hatkor mise van, utána közösen ünneplünk*.” A szervezet alapvető működési költségeit fedezi a városközpontban fenntartott kis karitatív bolt, ahhoz azonban nem rendelkeznek elegendő forrással, hogy alkalmazotti státuszban foglalkoztassanak embereket, ide csak közfoglalkoztatottként lehet bekerülni. A karitatív szervezet 2007 óta alkalmaz közfoglalkoztatottakat (2011 előtt közcélú foglalkoztatás keretében), korábban csak az önkéntes munkát ismerték.

A törvényi szabályozás szerint a helyi egyházközség égisze alatt működő karitatív szervezet maga nem lehet intézményfenntartó, ezért egy alapítvány közbeiktatásával alapították 2000 szeptemberében az óvodát, ahová 2017 őszén 29 roma kisgyerek járt.⁷ Az alapítványi óvoda nem egyházi jogi személy, ezért csak az alapszabályára

4 A terepmunkát a *Helyi közpolitikák és a marginalitás (újra)termelődése hanyatló városokban* (119465) című NKFIH-kutatás keretében végeztük (az eredményeket a *Szociológiai Szemle* 2020/2-es száma mutatta be). A tanulmány megírását az MTA Kiválósági Együttműködési Program Mobilitási Kutatási Centrum támogatásával megvalósított projekt – A (köz)foglalkoztatási programok hatása az (im)mobilitásra – is segítette.

5 Az interjúk egy részét Virág Tündével közösen készítettük.

6 Az interjúalanyok neveit megváltoztattam.

7 Kismari, az óvoda vezetője a gyerekek számának csökkenéséről számolt be, amelyet a roma szülők „kényelmességének” tulajdonított, akik szívesebben választanak a lakóhelyükhöz közelebbi óvodákat. Azt is feltételezhetjük azonban, hogy a roma szülők egy része számára taszító volt a szegény gyerekeket fogadó szegregált óvoda, illetve a hozzá kapcsolódó stigma, s ezért írásták inkább körzeti óvodába a gyerekeiket (a városban működő tanodákkal szembeni szülői viszonyulásokhoz lásd Kovai 2020).

volt jogosult, a működéshez hiányzó néhány millió forintot Mária külföldi egyházi partnerszervezetek és városi támogatók segítségével pótolta, ennek ellenére az óvoda folyamatos fenntartási nehézségekkel küzdött.⁸ Noha jószerivel minden óvodába járnak roma gyerekek, a város szemében az alapítványi óvoda „*cigányóvoda*” volt és maradt, ahová nem romák nem adják be a gyerekeiket. Az óvodához tapadó stigma az intézmény létrejöttének körülményeiben gyökerezik. A nyolcvanas évek végén Mária a helyi plébános hívására, hitoktatóként kezdett el kijárni a város egyik szegregált telepére, hogy ott cigánymissziót végezzen. Ebből a missziós munkából következett az óvoda létrehozása az egykor ott élő, majd a telep felszámolása után a város önkormányzati bérlakásaiba költöztetett családok gyerekei számára. Az óvodába járó gyerekek szüleinek magját 2017-ben a hajdani telepi családok immár harmadik generációja alkotta.

A karitatív szervezetnek és az óvodának egy hajdan patinás épület, az ipari üzemek fénykorában épült kultúrház adott helyet, amely a rendszerváltás után az egyházmegye tulajdonába került. A tető rendszeresen beázott, a pincébe ömlött a víz, az épület java része hideg, kifűthetetlen volt, csak a karitatív szervezet irodáiban és az óvoda helyiségeiben volt meleg. Noha Mária többször is kérte az egyházmegyét az épület felújítására, erre látogatásunk idejéig nem került sor, „*másra kell a pénz*”, mondta – miközben az egyház átvette a várostól az elit intézménynek tekintett általános iskolát és óvodát, amelynek felújítására pályázati forrást is mobilizált. A püspökség arra sem mutatott hajlandóságot, hogy az óvoda fenntartását átvegye: „*mindig félnek a szegregációtól, csak ez az oka, hogy nem vesznek át*” – magyarázta Mária. Vagyis az intézmény nem csupán a városon, de az egyházon (egyházmegyén) belül is tartósan perifériára, stigmatizált pozícióba szorult.

A női és férfi munka szegmentáltságát jelzi, hogy a karitatív szervezet és az óvoda mikrovilágnak szereplői nők. A gyengékről, elesettekről, szegényekről, a gyermekekről való gondoskodás hagyományosan női feladat és szerep, a karitatív szervezet és az óvoda női vezetői magától értetődően nőket alkalmaztak közfoglalkoztatottként, az egyetlen férfi – a szervezet állandó alkalmazásban álló sofőrje mellett – a ház karbantartási munkáit végezte, vagy az adományként kapott bútorokat javíttatta a pincében.

Látogatásunk idején a karitatív szervezetnél 19 közfoglalkoztatott dolgozott, a karbantartó férfi kivételével nők. Az óvodát Mária lánya, Kismari vezette, rajta kívül két óvónő és három dajka állt állandó alkalmazásban, a két konyhai segítő közfoglalkoztatottként dolgozott, s az egyik dajka is közfoglalkoztatásból került állandó munkaviszonyba. Interjúkat készítettünk a két vezetővel, a roma és nem roma közfoglalkoztatottakkal és a roma dajkával, a beszélgetések helyszínéül a karitatív szervezet imateremként szolgáló kis helyisége, illetve Kismari irodája szolgált, ahol egyenként, zavartalanul tudtunk az asszonyokkal beszélgetni. Összesen tíz, félig strukturált interjút készítettünk a szervezetnél és az óvodában, emellett a kutatás terepnaplójában rögzítettük a látogatások alatt folytatott beszélgetéseinket, megfigyeléseinket, reflexióinkat. Az interjúk során a közfoglalkoztatáshoz vezető élet- és munkatörténetre, az iskolai, szakmai, foglalkozási mobilitás főbb csomópontjaira, a közfoglalkoztatás jelentéseire és jelentőségére kérdeztünk rá. Az elbeszélte történetek azonban maguk is formálták az interjú menetét, s egyben alakították is az elemzés szempontjait.⁹

A karitatív szervezet és az egyházi óvoda a közfoglalkoztatás színtereiként különböznek egymástól az érintett nők társadalmi háttere, életútja, mobilitási pályája tekintetében éppen úgy, mint a közfoglalkoztatásban végzett munka jellege és a munkahelyi viszonyok szerint. E különbségek indokolják, hogy a karitatív szerve-

8 A terepkutatást követő években olyannyira lehetetlenné vált az óvoda fenntartása, hogy az alapítvány átadta az önkormányzatnak, ami azzal járt, hogy a gyerekek egy létszám gondokkal küzdő, szegregált városi lakókörnyezetben működő óvodába kerültek.

9 Látogatásunk első napján jeleztük Máriának és Kismarinak, hogy szeretnénk majd beszélgetni minél több közfoglalkoztatottal, s arra kértük őket, hogy tájékoztassák erről munkatársaikat. Végül az óvodában mindhárom érintett asszonnal készítettünk interjút, míg a szervezetnél öten voltak hajlandók a beszélgetésre.

zetnél és az óvodában dolgozó közfoglalkoztatott nőknek külön fejezeteket szenteltem. Ahogy azonban a szervezetet és az óvodát összeköti egyházi gyökerük és a szegénységben élő családok megsegítésének missziója, a közfoglalkoztatott nők történeteit is átszövi és egymáshoz kapcsolja a vezetőktől, Kismaritól és elsősorban Máriától kapott, különböző formájú, de mindig meghatározó jelentőségű segítség, támogatás.

KÖZFOGLALKOZTATOTT NŐK A KARITATÍV SZERVEZETNÉL

A karitatív szervezetnél közfoglalkoztatottként alkalmazott asszonyok – legalábbis, akikkel volt módunk beszélgetni – döntően középkorúak, 40 évnél idősebbek voltak a kutatás idején, és már három-öt éve vagy ennél is hosszabb ideje dolgoztak itt. Élet- és munkatörténetük íve több hasonlóságot mutat. Középfokú végzettséggel rendelkeznek és/vagy szakmát tanultak a vendéglátás, kereskedelem területén, vagy varrónő, cipőfelsőrész-készítő képesítést szereztek. Szak- és betanított munkásként, eladóként vagy közalkalmazottként, mindannyian dolgoztak egy vagy több munkahelyen, mielőtt a helyi gazdaság leépülése és a válság következményeként munkanélküliek, majd közfoglalkoztatottak lettek. Közös tapasztalatuk, hogy próbálkozásaik ellenére helyben nem kerestek a munkaerőpiacon, amit a nők számára elérhető munkahelyek korlátozott számával és életkorukkal magyaráznak. Majd' mindegyikük szenved valamilyen krónikus betegségtől, ami még nehezebbé teszi az elhelyezkedésüket. Az élettörténetekben sorjáznak a családok egzisztenciáját megroppantó események: házastárs munkanélkülivé válása, balesete vagy elvesztése, gyerekek hosszadalmas betegsége. A családi válsághelyzetek bevételkieséssel, elszegényedéssel járnak, és nem egy esetben olyan súlyos, lakáshitelből, magas törlesztőrészekből és/vagy közműtartozásból fakadó adósságspirállal, amelyből még jó ideig nem látszik a kilábalás. A jövedelmi szegénység tehát évek óta mindennapi tapasztalatuk, aminek egyik forrása és egyben fenntartó eleme a rendkívül alacsony közfoglalkoztatotti bér, amelyből lehetetlen fizetni a törlesztőrészeket, s amely tartozások nélkül is csak a máról holnapra élést teszi lehetővé. A párkapcsolatban élők helyzete viszonylag stabil akkor, ha a férfi bejelentett munkahellyel rendelkezik, és így magasabb bért visz haza, s fordítva, a legreménytelenebbnek az egyedülálló nők látják a helyzetüket. A térbeli, társadalmi mobilitás szorosan kötődik a „honnan hová” kérdéséhez (Németh 2020a:52). A megszólított asszonyok élettörténetének ívéből a munkás és alkalmazotti, alsó-középosztályinak is legfeljebb évekkel korábban nevezhető pozícióból induló, fokozatosan prekarizálódó, majd a tartósan sérülékeny léthelyzetek bontakoznak ki (Éber 2020:217–219, Sik–Szeitl 2016, Szépe 2012). Az asszonyok életének alapélménye és az elbeszélte történetekben visszaköszönő kulcsfogalma az állandósult bizonytalanság.

Egyikük, Ida hatvanéves volt találkozásunk idején, akkor úgy számolt, hogy még egy év közfoglalkoztatási munkaviszony után nyugdíjba mehet. Vezetőváltás miatt, harminc év után kellett eljőnnie egy biztosnak tekintett irodai állásból, azóta, hiába végzett el az elhelyezkedés reményében egy sor OKJ-s tanfolyamot, nem talált munkahelyet. *„Sehová nem kellek, öreg vagyok, kivénültem mindenhol.”* Ő maga elvált, ugyancsak elvált lányával és annak gyermekeivel élt. Ida alacsony keresete volt a család legbiztosabb bevétele, a lányának ugyan volt munkahelye, de fizetését a volt férje által hátrahagyott adósságok és közüzemi tartozások után levonások terhelték – ebből kellett az unokák iskoláztatását is finanszírozni. Ida úgy számolt, havonta húszezer forintjuk marad a megélhetésre. Az utóbbi évek mérlegét így vonta meg: *„Elvesztettem egy munkát, ott lehúztam a redőnyt, kész. Volt egyfajta biztonság, most azt el kell felejteni. Bele kell élni [magát] az embernek, meg kell szokni azt, ami van. Ezt meg is tudám tenni, mert nekem igazán nincsenek vágyaim.”* Mások elbeszéléseiben is visszaköszönt az utalás a visszafogott fogyasztásra: *„minimális vágyaim vannak”* (Janka, 58), és a kényszerűen szerény aspirációkra: *„biztonságérzet kéne és megélhetés”* (Eszter, 45).

Ida egy már itt dolgozó ismerőse közbenjárására került a szervezethez, ahol találkozásunk idején harmadik éve dolgozott közfoglalkoztatottként: „mert ez ugye egy olyan szűk kör, hogy nehéz ide bekerülni. [...] Én nem kerültem irodába, mert ugye már megvoltak az emberek. De nem is akartam.” A szervezetnél végzett munkáját sokszínűnek, változatosnak tartotta; hajléktalanoknak, szegényeknek adott ételt, ha volt rá pénz, főzött nekik, betegeket kísért, „vagy ami jön [...] ezek nem nagy dolgok, de nekem tetszik, nem ülök egész nap a gép előtt [...] Én ebben nem találok semmi kivetnivalót, szívesen csinálom. Mindenkinek más a reszortja, én ezt kaptam.” Ida hálásnak mondta magát azért, hogy itt dolgozhat, számára ez a munkahely egyfajta érzelmi biztonságot, menedéket jelent: „én nagyon örültem, én itt a szervezetnek csak köszönettel tartozom, egyrészt nagyon szeretem a kollégáimat, meg nagyon sok gondon átsegítik az embert, ha mást nem csinálsz, csak elmondod a bajodat, már az elég.”

Határmegvonások

Ida nem csak arra utalt, hogy szerencsés, aki a szervezethez került közfoglalkoztatottként, de érezhetően fontosnak tartotta, hogy többször is hangsúlyozza, nem bánja, hogy nem irodai munkát végez, s hogy elégedett azokkal a feladatokkal, amelyeket „kapott”. A karitatív szervezetnél dolgozó közfoglalkoztatott asszonyok pozíciója strukturálisan igen hasonló. Mégis, az elvégzendő munka jellege, a munkakörülmények, a szervezet küldetésével való azonosulás, s ettől elválaszthatatlanul, a „Marika néniel” szembeni lojalitás mentén egyfajta határvonal húzódik meg az asszonyok között.¹⁰ Ezt a hierarchiaként is értelmezhető különbségtételt nem az irodán dolgozó munkatársak fogalmazták meg, hanem azok, akik kinti munkát végeztek.

Egyikük Zsuzsa, aki változatos munkatörténettel rendelkezik, munkahelyei (nyomda, varroda, ipari üzem mosodája és raktára) sorra tönkrementek, bezártak. A gyes után képtelen volt elhelyezkedni, hét-nyolc évet töltött munkanélküliségben, közben egy ideig az egyik iskolában dolgozott közcélú foglalkoztatottként. A családsegítő munkatársa küldte a karitatív szervezethez, ahol öt évet töltött. Egy idő után lánya is idekerült, ő nem fejezte be középiskolai tanulmányait és munkanélküli lett. Mindketten tudták már, hogy a hónap végén lejáró közfoglalkoztatásuk után nem veszik vissza őket, elkeseredettek voltak, jövőjüket kilátástalannak látták. Talán ez a helyzet is felerősítette Zsuzsában az elégedetlenséget, s ezért fogalmazhatott élesebben: „szerettem itt dolgozni, de sok minden megváltozott”. Arról beszélt, hogy a szervezetnek korábban volt egy kis kertészete, azt szerette a legjobban, s akkoriban még volt olyan fűtött helyiség is, ahová be tudtak húzódni. A rá bízott feladatok némelyikét már nem végezte szívesen, s emellett a légkör, az emberi kapcsolatok változását is érzékeltette: úgy érezte, Marika néni elégedetlen az ő munkájával, s az irodában dolgozók között is vannak, akik érzetik a fölényüket a „kint” dolgozókkal szemben.

A szervezet a kinti munkát végző közfoglalkoztatottak számának csökkentését tervezte, az irodában dolgozó asszonyokat nem fenyegette foglalkoztatásuk megszüntetésének veszélye, ők a karitatív szervezet működésével kapcsolatos adminisztratív feladatokat végezték, s rendelkeztek az ehhez nélkülözhetetlen tudással, szakmai tapasztalattal. A megkérdezett asszonyok mindegyike azt mondta, hogy a hit, a vallás gyakorlása nem elvárás a közfoglalkoztatottakkal szemben. Mégis, az irodán dolgozók voltak azok, akik hitvalló, gyakorló katolikusnak nevezték magukat, s akadt köztük, aki a cigánymisszió munkájában is rendszeresen részt vett. Ők említették inkább azonosulásukat az egyházi gyökerű karitatív szervezet értékeivel és céljaival: „mi azért dolgozunk itt,

¹⁰ Amikor egy késő őszi napon felkerestük a szervezetet, a közfoglalkoztatott asszonyok egy része (akik nem a szervezet más telephelyein dolgoztak éppen) a raktárakban az adományokat rendezgette, vagy a hideg előcsarnokban kirakós játékokat rakott rendbe aprólékos fáradtsággal, vagyis „kinti” munkát végzett, csak néha húzódtak be az adminisztrációval foglalkozó asszonyok fűtött irodájába. A látogatás időpontja és az időjárás rögtön láthatóvá és érzékelhetővé tette a különbséget a kinti és a benti, a hidegben és a melegben végzett munka között.

hogy embereken segítsünk”, és kifejezték tartós elkötelezettségüket a szervezet mellett: „ha találok máshol munkát, akkor is vissza fogok jönni önkéntesként”. Az irodai, adminisztratív munkát végzők körében éreztem erősebbnek a szervezettel és annak vezetőjével szembeni lojalitást, az elköteleződést, s noha nem mondták ki, vélhetően ez is szerepet játszott abban, hogy ők számíthattak arra, hogy mindig visszakérülhetnek azután is, ha időszakosan el tudtak valahol helyezkedni vagy elköltöztek a városból.

A más városi intézményekben dolgozó közfoglalkoztatás-szervezők és közfoglalkoztatottak a helyi közfoglalkoztatási formák hierarchiájában a civil szervezeteknél végzett munkát tekintették a legkényelmesebbnek, legbiztonságosabbnak, amelyekhez azonban csak informális kapcsolatokon keresztül vezetett út (Kovai 2019:154). A személyes kapcsolatok jelentőségére rámutattak Ida idézett szavai is arról, hogy a karitatív szervezetnél dolgozó közfoglalkoztatottak szűk körébe nehéz bekerülni. Aki azonban bekerült, ott van, pontosan érzékeli közfoglalkoztatás keretében végezhető munkák hierarchiáját. Az asszonyok, függetlenül attól, hogy kinti vagy bent, irodai munkát végeztek, nagyon éles határvonalat húztak a karitatív szervezetnél és a város utcáin dolgozó közfoglalkoztatottak között (erre a különbségtételre utal Fekete 2020 is).

A negyvenes évei derekán járó Eszter több, a vendéglátóiparhoz és kereskedelemhez kötődő szakmai képesítést szerzett, s e területeken dolgozott, utóbb már csak alkalmi munkavállalói kiskönyvvel. Néhány kisebb megszakítástól eltekintve, tíz éve dolgozott itt közfoglalkoztatottként – „én vagyok itt a legrégebbi tag, igazából én kezdtem itt a közfoglalkoztatást” –, a szervezet, az alapítvány és az óvoda könyvelési feladatait látta el. A beszélgetésünk alatt többször is hangsúlyozta, mennyire méltatlannak és megalázónak tartja a közfoglalkoztatottak alacsony munkabérét, a közfoglalkoztatás társadalmi leértékelését, megbélyegzését, ezzel kapcsolatos rossz érzéseit ugyanakkor enyhíteni tudta munkahelyének légköre. Esztert először a munkaügyi szervezet közvetítette ki a karitatív szervezethez, számára meghatározó élmény volt első találkozása Máriával.

„Pontosan várt [...], akkor is nagyon pontosan tudott figyelni, nagyon jó érzés volt, nem tudom, mi sugárzott belőle [...] Igazából nem sok minden történt, ami kötelező volt, elkérte a papírjaimat, de beszéltünk a családról, erről-arról. Nagyon egy hullámhosszon voltunk, nekem nagyon pozitív élmény volt. Munkahelyként, elhelyezkedésben is nagyon más, mint a többi [...], olyan, mint egy baráti társaság.”

Eszter szerint a karitatív szervezetnél közfoglalkoztatottként dolgozók „egy más közösséget” alkotnak, egy „szigetet”, ami a kapcsolatoknak köszönhető: szolidaritással fordulnak egymás felé, s ha másként nem is tudnak segíteni egymásnak, legalább érzelmi biztonságot nyújtanak azzal, hogy meghallgatják a másik problémáit. Ebben a jellemzésben nem jelenik meg közvetlenül az összehasonlítás a város utcáin végzett munkával, a közterületeken dolgozó közfoglalkoztatottak helyzetével. A határmegvonás a beszélgetések során jellemzően a város nyilvános tereiben végzett munka méltatlan körülményeinek leírásában jelent meg: az emberek hidegben dolgoznak, nem kapnak védőruhát, ha rájuk jön a szükség, nincs hová menniük, a város lakói megszólják őket, nem értékelik a munkájukat. A határmegvonás, a különbségtétel nem a közfoglalkoztatáshoz, a közfoglalkoztatottakhoz tapadó stigma továbbhárítását (Kovai 2017) jelenti; az asszonyok az együttérzés hangján beszéltek az utcán dolgozó közfoglalkoztatottakról, akik olyan viszonyok között kénytelenek dolgozni, amelyekben sérül az igazságosság, méltányosság alapvető elve és a közfoglalkoztatottak emberi méltósága. Az együttérzés mellett nyomatékkal hangsúlyozták, hogy ők maguk akkor sem dolgoznának az utcán, ha más lehetőségük nem lenne.

Úgy gondolom, hogy a közfoglalkoztatottak között létező különbségekre, az „utcán” dolgozók méltánytalan helyzetére reflektáló empátia forrása részben a személyes érintettség. A közfoglalkoztatott asszonyok maguk is érzik, tapasztalják és igazságtalannak tartják a közfoglalkoztatáshoz tapadó stigmát, a közfoglalkoztatottak által

végzett munka anyagi és társadalmi megbecsülésének hiányát. A kedvezőbb pozíció, a munkakörülmények, a szervezetnél megélt viszonylagos védettség ugyanakkor lehetővé teszi a szimbolikus határmegvonást önmaguk és az utcán dolgozó közfoglalkoztatottak között. Túl ezen, a karitatív szervezet missziójával, a rászorultak segítségének erkölcsi kötelességével való azonosulás, a segítség, a jót tevés etikája és mindennapi gyakorlása egyszerre táplálja az együttérzést, az empátiát a rosszabb helyzetűekkel, és tartja fenn a szimbolikus határvonalat a közfoglalkoztatottak bizonytalan, sérülékeny (prekár) léhelyzetei között.

„Hát mi ugye itt ezekkel az emberekkel foglalkozunk, a közfoglalkoztatottak jönnek be segítségért, hogy nincs bútora, nincs élleme, segély kellene, kiváltjuk a gyógyszert a gyerekeknek, az óvodásaink családjának, mindazt abból, hogy ugye a plébániával együtt vagyunk, az adományokból, meg az ilyen dolgokból. Nem egyszer adunk a saját zsebünkéből, mert egyszerűen, most nem az ezrek, mert azt nem tudjuk megtenni, akár egy kétszáz forint, mert itt áll, és tényleg potyog a szeméből a könny, hogy annyira szeretne venni egy kenyeret, mert nem evett tényleg két napja” (Eszter).¹¹

A segítő és a segített közötti aszimmetriában a segítették pozícióját mindig valamilyen hiány jelöli ki (Zakariás 2018), a karitatív szervezetnél dolgozó asszonyok és a szervezet által támogatott emberek, családok pozícióját egyaránt különböző hiányok határozzák meg, amelyek azonban a rászorultság és hiányok hierarchikus rendszerében jelennek meg. A közfoglalkoztatott asszonyok az utcai munkával szemben a városiak számára láthatatlan (tehát nem stigmatizált) térben, jobb munkakörülmények között, viszonylagos védettségben, közösségi légkörben dolgoznak, és helyzetük, a szegénység és bizonytalanság ellenére, kedvezőbb azoknál a közfoglalkoztatottakénál, akik a szervezethez segítségért fordulnak. A professzionális (szociális szakmában dolgozó) vagy a szegénységet mérséklő projektekben foglalkoztatott segítő és klienseik élethelyzetének közelsége (Husz 2018, Vida 2015, Virág 2015) vagy a traumatikus élettapasztalatok hasonlósága (Németh 2020c) néha igen keskeny, törékeny határt von a segítő és segítették közé. Noha a karitatív szervezetnél dolgozó asszonyok nem professzionális segítő, igyekeznek fenntartani a szimbolikus határt és kifejezni a különbséget a maguk bizonytalan, sérülékeny és a reménytelen szegénységben élő, a szervezethez adományért, pénzért forduló, néha könyörgő emberek helyzete között. Eszter elbeszélésében a „tényleg” módosítószó kétszeri használata óhatatlanul a meghatározó különbségre, az éhezés, a kiszolgáltatottság valóságára mutat, ami előhívja a segítség gesztusát. A személyes segítség is ezt a határt teszi nyomatékosabbá; a közfoglalkoztatottként dolgozó asszonyok nem csak a szervezet erőforrásaiból osztanak a rászorulónak, de saját, mégoly szerény jövedelmükből is juttatnak pénzádományt a másik kétségbeesését látva. A segítség gesztusa világossá teszi a segítő viszonylag kedvezőbb pozícióját – hiszen képes a segítségre, amelyet a másik nem tud viszonzni –, s egyúttal saját önbecsülését is megerősíti (Zakariás 2018).

A karitatív szervezetnél dolgozó közfoglalkoztatottak munkaadója Mária, ő az, akinek vezetőként (a mindenkor rendelkezésre álló helyek és források korlátai között) módjában áll hosszabb-rövidebb ideig, akár visszatérően is alkalmazni őket, s aki (ha kényszerűen is) dönt arról, kinek a munkájára nem tart tovább igényt. Az asszonyok közfoglalkoztatásukról szóló történetei azonban nem vagy csak elvétve reflektálnak a Mária pozíciójával járó (korlátozott) hatalmi dimenzióra, az elbeszélésekben a hála, a lojalitás, a kölcsönös elismerés jellemzi az őket egymáshoz fűző kapcsolatokat. A szervezetről munkahelyként beszélnek, ahol őket és munkájukat megbecsülik, elismerik, s ahol viszonylagos védettségben, biztonságban érezhetik magukat. Ezt a munkahelyet azonban – amennyiben életkoruk miatt nem állnak közel a nyugdíjhoz – átmenetinek s nem végső

¹¹ Ida, aki maga is segítségre szorulna, hiszen családjával együtt évek óta folyamatos egzisztenciális bizonytalanságban és állandó szorongásban él, arról beszélt, hogy a szervezethez forduló emberekkel beszélgetve borzasztó sorsokat ismert meg: „olyan szerencsétlen némelyikük (...) de az ember azért próbál másoknak segíteni”.

megoldásnak tekintik; tudják, hogy megszűnhet ez a lehetőség, illetve reménykednek abban, hogy egyszer végre sikerül tartósan kikerülniük a közfoglalkoztatás létbizonytalanságot újratermelő helyzetéből.

KÖZFOGLALKOZTATOTT NŐK EGY SZEGREGÁLT EGYHÁZI ÓVODÁBAN

Az óvodában dolgozó három roma nő történetének, foglalkozási, szakmai és lakásmobilitási útjának megértéséhez meg kell említenünk a Mária roma hitoktatói és missziós tevékenységben gyökerező segítség ambivalens természetét. A telepen élő roma családok között végzett munkájának köszönhetően Mária a rendszerváltást követő években, informális módon vagy konzorciális partnerszervezet vezetőjeként tevékeny szerepet vállalt a város deszegregációs és szociális bérlakáspolitikájának megvalósításában, amelyet az érdemesség alapján történő szelektivitás és az új lakásba költözők feletti szoros kontroll és fegyelmezés jellemez (Virág 2020:35–37). A városvezetők rendszeresen kikérték Mária véleményét arról, hogy az érintett roma családokat melyik városrészbe, milyen környezetbe költöztessék, s a családokat rendszeresen látogató és támogató Mária is figyelemmel kísérte, hogy az új lakók az elvárt viselkedési normáknak megfelelően élnek-e.¹² Az e politikában való közreműködés nem csak a segítő és a megsegített egyenlőtlen, aszimmetrikus viszonyára (Zakariás 2018) mutat rá, hanem Mária szerepének ambivalenciájára is, amely a rászoruló megsegítésének egyetemes kötelessége és a szegény roma családok városon belüli mobilitását befolyásolni képes, óhatatlan (nem szándékolt) hatalmi pozíció között feszül.

E szerepen túl az évtizedes hitoktatói, romamissziós munkából egy olyan segítség is elágazott, amely túlmutat az elesettek rendszeres támogatásán a lényegében folyamatos krízishelyzetekben, és azt a célt szolgálja, hogy kiemelje a környezetükből, és egy más élet felé indítsa el az egyes embereket. „*Fel kell karolni őket*” – fogalmazott Mária, s a „felkarolás” éveken át tartó odafordulást, figyelmet, segítséget jelent. A felkarolás, a kiemelés a segítő perspektívájából tekint a „sikerese” segítség folyamatára, s újra csak egyszerre foglalja magába az odafordulás és a kontroll elemét (Németh 2020c). Az óvodában dolgozó roma nők története azt mutatja be, hogy milyen utak nyíl(hat)nak azok előtt, akik ezt a személyre szabott figyelmet, segítséget megkapják.

Az óvodában dolgozó három roma nő élete máshonnan indul és másféle ívet jár be, mint a munkaerőpiaci szempontból lefelé mobil, a biztonságból az egzisztenciális bizonytalanság felé tartó asszonyoké. Az ő életük változó mélységű szegénységben telt, sorsukon mégis nagyot fordított a Máriával való találkozás, Mária és lánya, Kismari személyes figyelme, támogatása, amely megnyitott egy mobilitási ösvényt, a mélyszegénységből, krízisekből való kimozdulás lehetőségét, egy „szebb” élet esélyét, s ezért az óvodába vezető utat, valamint azt, hogy itt dolgozhatnak, a biztonságba való megérkezésként beszéltek el.

Anna a legidősebb közülük, találkozásunk idején ötvenéves volt, a kilencvenes évek végén, egy ruhaosztáson ismerkedett meg Máriával, amikor nagyobbik gyermekének keresett ruhát és cipőt. Kisebb-nagyobb megszakításokkal, gyakorlatilag a kezdetektől az óvodában volt közfoglalkoztatott. Találkozásunk idején Anna, akárcsak a harmincöt éves Edit, az óvoda konyháján dolgozott, Edit húga, a harmincegy éves Évi korábban közfoglalkoztatott volt, majd dajkaként véglegesítették. A nővérek gyerekkorukban ismerték meg Máriát és Kismarit, a cigánymisszió idején jártak Mária hittanóráira és a karitatív szervezet táboraiba. A városba költözéssel nem szakadt meg a kapcsolatuk, Mária jelen volt életük minden fontos pillanatában. Editet, Évit és öccsüket az édesanyjuk még akkor elhagyta, amikor a család a telepen élt. Edit, noha szeretett volna, nem tudott továbbtanulni, mert rá hárult a háztartás vezetése és a kisebb testvérek nevelésének feladata. Évi

12 „*Nagyon meg kell gondolni, hogy hogyan segítem őket. Nem lehet mindig hagyni, ahogy ők gondolják. Ők legszívesebben kint élnének az erdőben, az lenne nekik egyébként a legjobb, nekik az lenne az életterük. Az, hogy ők most bejönnek ide a bérházba [...] a zene is olyan hangos. Ahol mások is laknak. Az nem izgatja őket, zavarja is a másik embert.*”

kamaszkora hányatott volt, idejét hol apjával és testvéreivel, hol a megyeszékhelyen élő anyjával töltötte, ezért középiskolai tanulmányait sem tudta befejezni. Édesapjuk halála után nővére és Mária végleg hazaköltöztették a városba. Évi még nem alapított családot, Anna nagyobb lánya már külön lakott, a kisebb vele és párjával élt, Edit két kamasz fiút és egy kislányt nevelt a párjával.

Mobilitások

A roma asszonyok történetében hangsúlyosan jelent meg a lakás, a lakhatás témája, ami részint abból fakad, hogy lakásmobilitásuk, az óvodához kötődő foglalkoztatásuk, szakmai előmenetelük egymástól és Mária segítségétől elválaszthatatlan, részint azért jelent számukra problémát, mert megélték a lakás elvesztésével járó bizonytalanságot, kiszolgáltatottságot, vagy mert időről időre felmerül bennük a szociális bérlakás elvesztésének lehetősége.

Évi 12–13 éves volt, amikor a család beköltözött a városi szociális bérlakásba. A telepi és a városi élet közötti éles váltásról ambivalens érzésekkel beszél, s szavai rávilágítanak arra, hogy a roma családok lakásmobilitása ugyan sokféle, korábban ismeretlen lehetőséget nyitott meg előttük, a marginalizált térből való kilépés érzelmi veszteségekkel és alkalmazkodási nehézségekkel is járt (Németh 2020a, 2020b). A telep leromlása és a telepi közösség bomlása egy közeli faluból beköltöző roma nagycsaládhoz kötődött; bűnözés, agresszió, alkoholizmus érkezett velük. Ahogy erről Évi beszámolt: *„De addig nagyon jó volt. Teljesen szabadon éltünk, ott volt az erdő, szabadon kimehettünk, mindenki figyelt mindenkire. [...] Amíg normális emberek éltek ott, jó volt, volt kutyánk, kertünk. De vidékről jöttek emberek, betörték a lakásba.”* A költözéssel az elviselhetetlenné vált körülményektől szabadultak meg, Évinek már nem kellett buszoznia az iskolába, és a városi léttel új, a telepről elérhetetlen tudásokhoz, élményekhez (színház, mozi, fesztiválok) jutott. Mégis, a kiskamasz lányra sokkolóan hatott az új élethez való alkalmazkodás, amelyet korábbi szabadsága korlátozásaként élt meg.

„Nagyon ijesztő volt beköltözni. Megszoktam [a telepen], hogy nem kell csendben lenni. Itt a társasházban vannak szokások, amit meg kell tartani. Nem engedtek ki egyedül már öt órákor. Apu, ha kicsit hangosabban hallgatta a zenét, akkor átkopogtak. De pár hónap alatt beszoktunk. Nem futkostunk a lakásban. A harmadikon laktunk.”

A városi szociális bérlakásba költözéssel járó alkalmazkodási nehézségek és a biztonságos, szabad gyerekkor világának elvesztésével járó megrendülés bizonyára kívül maradt a városi lakáspolitikai látókörén, s úgy tűnt, hogy Mária is értetlenül nyugtázta a nővérek nosztalgiáját a telep után.¹³ Édesapjuk halála után Évi maradt a lakásban. Találkozásunk idején nyugtalansággal töltötte el, hogy öccse egy ideje vele lakott, akit noszogatnia kellett, hogy ne maradjon nála, hanem kérelmezzen a maga és családja számára egy szociális bérlakást. *„A lakás fontos volt apunak. Nekem is fontos, hogy megmaradjon”* – a lakás a biztonságot jelentette számára.

Anna és családja lakásmobilitása saját városi lakásból (amelyhez férje ipari munkahelyének támogatásával jutottak) vezetett szociális bérlakásba. Amikor az üzem bezárt, férje is elveszítette állását, a kisebb lányuk után járó gyes volt a család egyetlen bevétele, nem tudták fizetni a lakás rezsijét. A következő években *„nem volt munka, nem volt bér, jövedelem, megélhetés. Összeomlott minden, kiraktak minket az utcára. Elárverezték a lakásunkat. A kisebbik lányom, aki akkor hatéves volt, azt kérdezte: anya, hová tették a babakonyhát? Hát, kislányom, már más játszik vele”*. A család albérletbe költözött, újra kellett építeni az életüket. Attól félték, hogy elveszik tőlük a gyermeküket, miközben rendszeresen pályáztak szociális bérlakásra, ami végül sikerült:

¹³ Mária a nővérekről beszélve jegyezte meg: *„beköltöztek, a városban laknak, de az a szívük csücske. Pedig ott minden rossz volt”*.

„folyamatosan imádkoztunk, fohászkodtunk, senki sem segített, a politika részéről most nincs kegyelem”. Ugyan rendkívül alacsony jövedelem mellett – Anna közfoglalkoztatott bért kap, férje évek óta kukásautón dolgozik, de biztosnak tekintett állásban –, fenn tudják tartani új lakásukat, nem kell félniük attól, hogy ne tudnák kifizetni a rezsit, ami kiköltöztetéssel járna.

Anna, mielőtt az óvodában közfoglalkoztatottként elhelyezkedett, nem dolgozott, a városi munkáscsaládokra jellemző módon otthon volt a gyerekekkel, a háztartást vezette. Edit sem dolgozott másutt, egyedül Évi töltött egy évet egy multinacionális cégnél minőségi ellenőrként, és akkor jött el onnan, amikor a cég bezárt. Három hónapot, egy rokona hívására, külföldön is töltött, de ott csak feketén foglalkoztatták. Évi a nővére noszogatására fordult Máriahoz, föl is vették a konyhára közcélú munkásként – akkoriban nővére ugyanitt dolgozott a gyerekek mellett dajkaként. Mindhárom asszony Mária hívására és segítségével került az óvodába, és Mária volt az, aki mindhármukat arra ösztönözte, hogy tanuljanak; ők maguk nem tervezték a szakmaszerzést. Az általános iskolai végzettség elegendő volt ahhoz, hogy a dajkaképzőt és/vagy a szociális gondozó, ápoló tanfolyamot elvégezzék a munkaügyi központ, illetve az egyházmegye szervezésében. Így szakmához jutottak, ami megnyitotta előttük a munkaerőpiaci mobilitás esélyét, de nem kerestek az óvodán kívül állást, noha itt csak a közfoglalkoztatást tudták kínálni számukra. Évit vették át végleges munkaviszonyba, tulajdonképpen a nővére helyett, aki akkor éppen külföldön dolgozó férjét követve fél évet Angliában élt, s mire hazaköltöztek, csak a konyhára tudott visszakérülni közfoglalkoztatottként.

A „családias” munkahely

Találkozásunk idején Anna tizenhét, Edit tizennégy, Évi pedig több mint tíz éve dolgozott az óvodában. Évi számára a szakmai és munkaerőpiaci mobilitás színtere volt az óvoda, közfoglalkoztatottból lett állandó munkatárs, így nem is kíváncszott el innen: „*nagyon jó, hogy a nővéremmel együtt elvégeztem a dajkaképzőt, mert nem lenne szakmám, ha pedig ő nincs éppen külföldön, akkor én most gyári munkás lennék valahol, vagy nem lenne munkaviszonyom*”.¹⁴ Am Anna és Edit sem nézett más munkahely után. Edit munkaerőpiaci immobilitásában közrejátszhatott a gyerekeivel otthon töltött idő, s hogy párja több szakmával rendelkező, a munkaerőpiacon rendkívül mobil ember, aki, ha időszakosan munkanélkülivé is vált, új szakmát tanult, 2017 őszén éppen buszsofőri tanfolyamra járt, s mindig akadt alkalmi munkája városi házaknál. Ugyanakkor Anna és Edit is azt hangsúlyozták, hogy az óvoda egzisztenciális biztonságot kínál, hiszen amikor kisebbik gyermekük születése miatt vagy más okból egy ideig otthon maradtak, számíthattak arra, hogy visszajöhetnek. Ahogy Edit fogalmazott: „*nekem mindig megvan a helyem itt*”.

Amikor arról beszéltek, hogy miért ragaszkodnak az óvodához, miért szeretnek itt dolgozni, mindhárman a „családias” munkahelyet említették. „*Én mindent szeretek ebben a munkahelyben. Úgy érzem, hogy hazajöttem, nem úgy vagyok, hogy ez egy munkahely – sziasztok, itt vagyok. Ezt másképp nem lehet csinálni*” – mondta Anna, és megemlítette, hogy már hozzák ide a gyerekeiket azok a fiatal anyák, akiknek még ő volt a dajkája. Az otthonlét, az otthonosság érzése az informális viszonyok által teremtett biztonságból fakad (Kovai 2020:83), a három asszonyt erős személyes kötelékek fűzik Kismarihoz és elsősorban Máriahoz, vagyis számukra a családias munkahely mindenekelőtt azt az érzelmi biztonságot jelenti, amely e kapcsolatokból fakad. Az érzelmi kötődést a munkahelyhez csak erősítette, hogy Anna kisebbik lánya, majd Edit gyermekei is ide jártak, az ő kislánya beszélgetésünk idején volt óvodás; „*nagyon anyás, eleinte mindig hozzám jött, ha pisilnie kellett. Most már elvan a csoportjában, de bekukkant a konyhába, hogy ott vagyok-e. Eleinte nem akartam, hogy itt aludjon, a húgom hazavitte, de most már itt alszik a többiekkel, és én mindig lefekszem mellé*”. Edit nem csak a kislányához bújhat

¹⁴ Évi vágya az volt, hogy befejezze a középiskolát, Marika ebben is támogatta.

hozzá, de ha a konyhai munkája mellett van ideje, akkor bemegy a gyerekek csoportjába is: „nem vagyok kizárva, nem vagyok kirekesztve, segíthetek, részt vehetek a feladatokban, most ülünk az asztalnál és együtt készítünk a mikulásra és karácsonyra”. A családiasság tehát azt is jelenti az asszonyok számára, hogy a munkahelyen belül átjárhatóak a terek és a pozíciók közötti határok, a viszonyok nem hierarchikusak. Évi is partnerként beszélt Kismariról és az óvónőkről: „nem úgy tekintek rájuk, mint a főnökeimre. Persze megcsinálom mindent szó nélkül, de lehet szabadnak lenni, lehet saját gondolatom”. Az óvodában tehát mindhárman kapcsolatba ágyazott otthonosságot, figyelmet, támogatást kapnak, megbecsülik és elismerik a munkájukat, egyenrangú partnernek tekintik őket (Honneth 1997, Zakariás 2018), ami táplálja és fenntartja a biztonságot, a megérkezetséget és erősíti személyes integritásukat, önbecsülésüket.

A hit, a vallásgyakorlás jelentősége nem egyforma a három nő életében. Edit csak azt említette, hogy templomba ritkán járnak, de az nem is elvárás velük szemben. Évi a telepen Máriának köszönhetően „belenevelődött a vallásba”, nem templomjáró, de lelki vezetője és Mária tanácsait mindig kikéri életének fontosabb döntései előtt, s részt szokott venni a karitatív szervezet nyári táboraiban is. Anna akkor kezdett el templomba járni, amikor Máriával megismerkedett, és életében meghatározó élmény volt egy vatikáni utazás. Mária ajánlására és határozott unszolására részt vehetett a cigány Ceferino¹⁵ boldoggá avatásán.

„Nagy megtiszteltetés volt. Láttam a pápát. Kint vagyunk a vatikáni téren, nagyon nagy imák voltak, elmondták az illető életét, milyen volt, mikor tért meg [...] Ceferino egy spanyol cigány lótolvaj volt, aki megtért és megmentett egy papot, de megölték, a vérével fizetett ezért. [...] A párom is velem volt, ennek eredményeként nagy változások történtek velünk. Megszelídült, családcentrikusabb, normálisabb ember lett belőle. Valami volt ott vele, megtért, testileg, lelkileg megváltozott, az alkoholt abbahagyta. Elkezdtünk szépülni – szeretünk szépen élni.”

Anna szerint a vatikáni látogatás, párja megtérése, a hitük segített nekik abban, hogy férje munkanélkülisége, lakásuk elvesztése és a család egzisztenciális megroppanása után talpra tudtak állni. „Marika néni és a templom a biztos pont. [...] Egyet tudok, most itt vagyok, nem tudom, mennyire biztos ez, de hálás vagyok a Jóistennek, hogy itt lehetek, és hogy az óvodából át tudtam adni a családnak – énekelgettünk, jártunk a gyerekekkel. A kicsi idejárt, de a nagyobbik is kapott ebből.” Anna élettörténetében a maga és párja hite, vallásossága szorosan összekapcsolódik családi életük érzelmi és anyagi stabilizálódásával, s elválaszthatatlan a munkahely s az őt Máriához fűző kapcsolat nyújtotta biztonságérzéssel.

Határok

A beszélgetések során Edit utalt az utcán és az óvodában végzett munka közötti különbségekre, szinte szó szerint ismételve a karitatív szervezetnél dolgozó asszonyokat: meleg van, télen nem a hideg utcán kell dolgoznia, ahol megfázik az ember, megfájdulnak az ízületei, fáj a lába, ráadásul mások is látják, hogy közfoglalkoztatott. Az asszonyok is azoknak a szülőknek a gyerekeivel találkoznak, akik közfoglalkoztatottként a város utcáin dolgoznak, de esetükben a határmegvonás tétje nem a közfoglalkoztatotti pozíciók közötti hierarchia szimbolikus megerősítése. Ők maguk is kevés jövedelemből, kártyás mérőórákkal felszerelt szociális bérlakásokban élnek, szűkösen, szegénységben. A határvonal a kilátástalan és újratermelő szegénységben élők és az évek során elért, viszonylagos biztonságot nyújtó saját helyzetük között húzódik.

¹⁵ Giménez Malla Boldog Ceferino (1861–1936) spanyolországi roma lókereskedő, mélyen vallásos ember volt, akit a spanyol polgárháború idején a republikánusok kivégeztek. A hagyomány szerint meg akart menteni egy papot. II. János Pál pápa 1997. május 4-én avatta boldoggá.

Hármuk közül a dajkaként dolgozó Évi tölti a legtöbb időt a gyerekek között. Arról beszélt, hogy több gyerek is jár ide a város igen rossz hírű, szegregált utcájából. Gyakorlatát Évi a megyeszékhelyen, egy olyan óvodában töltötte, ahová középosztályi gyerekek jártak, akik a családjuktól sok mindent megkaptak, „*nekik már voltak elvárásaik.*” Mégsem akarna más óvodában dolgozni, mert a nagyvárosi gyerekekkel szemben az ide járó gyerekek „*szeretetre vágnak és nagyon tudnak szeretni, és bárminek örülnek, amit adok nekik. Egy szem cukornak.*” A dajkaként végzett munkában is megjelenik a segítség, az adás gesztusa, ami a gyerekeket és a felnőtt Évit is örömmel tölti el. Elbeszélése mintegy visszhangozza Eszter szavait az éhezéstről és a nélkülöző családok megsegítéséről, Évi ugyanakkor élesebb képet fest a kilátástalan szegénységéről, az éhségről, a családon belüli erőszakról.

„Játszani szoktam velük sokat, hallgatni szoktam, mikor mesélnek. Valakit megvertek, vagy berúgott, vagy ami otthon történt, mondjuk, az szomorú. Egyszer imádkoztunk, és az egyik kisfiú azt kérte, hogy legyen kenyérük este. Ezek a gyerekek kicsit mások. Az utcából járnak ide sokan. Marika néni segít nekik bútorral, élelmiszerrel, néha pénzadománnyal. Én meg jól megetetem őket. Ha marad a konyhán kenyér vagy kifli, akkor odaadom annak a szülőnek, akinek tudom, hogy nincs.”

Évi a szóban forgó szegregált utca szomszédságában lakik, és látja, hogy a fiatalok körében milyen mértékű problémát okoz az alkohol, a drog, a biofű¹⁶ használata. „*Itt sok olyan gyerek van, aki ugyanolyan lesz, mint az anyja meg az apja. Nincs, aki beszélgesse velük. Nekünk szerencsénk volt, Marika néni feljárt a telepre, elvitt minket táborokba, kiszakított minket innen. [...] Mindig volt étel, az jó volt, finom kakaó.*”

Évi egyszerre érzékelteti a közelséget és a távolságot az óvodás gyerekek családjai, a szegregátumban élő fiatalok és a saját élete között, azt a határvonalat, amely ezeket a léthelyzeteket egymástól elválasztja. Saját élettörténetét úgy értelmezi, hogy ő maga is osztozhatna a fiatalok sorsában, ha Mária nem „szakítja ki” őt és testvérét a mélyszegénység kilátástalan körforgásából.

Az út, amelyet ezek az asszonyok bejártak, egyfelől a „kiszakítás” – vagy Mária szavaival, a „felkarolás” – előtti, a kilépés perspektívájának hiányával jellemezhető helyzet felől értékelendő. Mária és Kismari támogatásával szakmát kaptak a kezükbe, és ezzel a mobilitás esélye is megnyílt előttük. Ha közfoglalkoztatottként is, de mindig elérhető munkahelyhez jutottak, s egyiküknek sikerült a kilépés az állandó foglalkoztatás biztonságába. Mindhármuk számára nagyon alacsony összegű, ugyanakkor kiszámítható, rendszeres jövedelmet biztosít az itt végzett munka. Úgy tűnik, hogy ennél fontosabb a „családias” légkör, amelyet az őket Máriával, Kismarival összekötő személyes, érzelmekkel (hála, lojalitás, szeretet) átítatott kapcsolatok, a kölcsönös bizalom és elismerés jellemez. Az e kapcsolatokba beágyazott biztonságérzet és önbecsülés, a „lehet más az élet” tapasztalata és perspektívája az, ami elválasztja őket a náluk mélyebb szegénységben, kilátástalanságban élő emberektől, családoktól. A segítő, támogató kapcsolat alapvető feltétele volt annak a foglalkoztatási státuszban nem feltétlenül megjelenő, számukra mégis jelentős mobilitási útnak, amelyet bejártak.

Az évek során át tartó, folyamatos segítő kapcsolat ugyanakkor az óvoda mikrovilágán belül tette lehetővé a korábbi élethelyzetből való ki- és előrelépést, de egyben ide is kötötte őket, egy az egyházon belül marginalizált, a városon belül szegregált, folyamatos fenntartási gondokkal küzdő, bizonytalan jövőjű intézményhez. Az óvoda családias munkahelye menedéket, biztonságot nyújt, de közel is van ahhoz a világhoz, ahonnan éppen csak kiléptek, s ez láthatóvá is teszi helyzetük sérülékenységét.

¹⁶ Más néven herbál. Mindkét fogalom a szintetikus kannabinoidokat tartalmazó kábítószer gyűjtőneve.

NÉHÁNY TANULSÁG

Meglehet, a karitatív szervezet és az egyházi óvoda mikrovilágai, amelyeket ebben a tanulmányban bemutatottam, nem tekinthetők a közfoglalkoztatás tipikus tereinek, ahogy azok a személyes viszonyok sem, amelyekbe 2017-ben az itt dolgozó nők közfoglalkoztatása beágyazódott. Úgy vélem azonban, hogy – a korábbi kutatási eredményekhez kapcsolódva – ezek az esettanulmányok is rávilágítanak arra, hogy a közfoglalkoztatást, ezt a strukturálisan bizonytalan, sokszorosán stigmatizált munkaerőpiaci pozíciót és a hozzá kötődő léhelyzeteket érdemes az érintettek nézőpontjából is értelmezni, elemezni. Ez a közfoglalkoztatás élettörténeti beágyazását jelenti, vagyis annak megértését, hogy honnan, milyen mobilitási utak vezetnek ide, s hogy mit jelent a közfoglalkoztatás az érintettek számára. A karitatív szervezetben dolgozó, egzisztenciális biztonságukat elvesztő, munkaerőpiaci tekintetben lefelé mobil és állandó bizonytalanságban élő nők számára kényszerű állomást jelent, beragadást, míg a folyamatos szegénységben élő roma asszonyok életében valamiféle előrelépést, mobilitási esélyt és biztonságot nyújt. A közfoglalkoztatás jelentése és jelentősége az érintettek életében ugyanakkor alapvetően a munkahelyeket jellemző személyes érzelmi, lojalitási és elismerési viszonyoktól függ.

A karitatív szervezet és az egyházi óvoda vezetői olyan légkört és viszonyokat teremtenek, amelyek egyrészt a segítség, a jót tevés keresztény értéke és mindennapi gyakorlata körül szerveződnek, másrészt (ha nem is mindenkinek egyforma mértékben) a megbecsültség, a kölcsönös elismerés, az érzelmi biztonság és az otthonosság érzéseit képesek nyújtani. Láthattuk a személyes segítség formáinak sokszínűségét. Segítség lehet a többé-kevésbé folyamatos, kiszámítható közfoglalkoztatás esélye a szervezetben és az óvodában, lehet a közfoglalkoztatott nők gesztusa a náluk nagyobb szegénységben, nélkülözésben élők felé, és lehet egy olyan folyamatos, személyre szabott odafordulás, támogatás, amely a szegénységben élő roma nők számára a mobilitás lehetőségéhez és egy „szebb” élet esélyéhez nyit ösvényt. A segítség-megsegítettség viszonyai azonban, legyenek bármilyen mély érzésekkel – hála, elkötelezettség, lojalitás, kölcsönös elismerés – telítettek, elkerülhetetlenül aszimmetrikusak, hiszen a segítő és a megsegített pozíciója sosem azonos, és a segítséget előhívó hiányok is hierarchikus mintázatba rendeződnek.

A közfoglalkoztatott asszonyokkal folytatott beszélgetések arra is rámutattak, hogy saját, viszonylagosan kedvező pozíciójuk, önbecsülésük és személyes integritásuk fenntartásának egyik eszköze a szimbolikus (de nem stigmatizáló) határmegvonás a közfoglalkoztatás különböző formáiban és körülményei között dolgozó emberek, valamint a strukturálisan hasonlóan bizonytalan, sérülékeny élethelyzetek között. A határmegvonás a roma asszonyok esetében világított rá arra, hogy milyen törekény a határ a mélyszegénységben rekedők és az onnan a személyes segítségnek köszönhetően épphogy kilépő, de szegény asszonyok és családjuk élete között.

A közfoglalkoztatás az esettanulmányban bemutatott nők életében strukturális kényszerből fakad, hiszen az elsődleges munkaerőpiacra való belépésük vagy visszatérésük lehetősége hiányzik vagy rendkívül korlátozott. Azok a személyes viszonyok ugyanakkor, amelyekbe közfoglalkoztatásuk beágyazódik, a viszonylagos biztonság, az otthonosság, a megbecsültség érzését nyújtják számukra, így képesek tompítani életük strukturális kényszerekből fakadó bizonytalanságát és sérülékenységét.

HIVATKOZÁSOK

- Asztalos Morell, I. (2014) Workfare with a human face? Innovative utilizations of public work in rural municipalities in Hungary. *Metszetek*, (3)4, 3–24. Elérhető: http://metszetek.unideb.hu/files/201404_01_asztalos_morell_ildiko.pdf [Letöltve: 2021-10-16].
- Cseres-Gergely Zs. – Molnár Gy. (2014) *Közmunka, segélyezés, elsődleges és másodlagos munkaerőpiac*. Budapest: TÁRKI, 204–225. Elérhető: <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b331.pdf> [Letöltve: 2021-10-15].
- Czirfusz M. (2015) A közfoglalkoztatás térbeli egyenlőtlenségei. In Fazekas K. – Varga J. (szerk.) *Munkaerőpiaci tükör 2014*. Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Központ Közgazdaságtudományi Intézet, 126–138.
- Éber M. Á. (2020) *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete*. Budapest: Napvilág, Társadalomelméleti Műhely.
- Farkas Zs. – Molnár Gy. – Molnár Zs. (szerk.) (2014) *A közfoglalkoztatási csapda. A Magyar Szegénységellenes Hálózat jelentése a közfoglalkoztatottak háttéréről, helyzetéről és lehetőségeiről*. Budapest: Magyar Szegénységellenes Hálózat. Elérhető: http://www.eselylabor.hu/images/tudastar_anyagok/fogl_anyagok/Kozfoglalkoztatasi_csapda.pdf [Letöltve: 2021-10-16].
- Fekete D. (2020) „Nekem ez most jó a kislány végett”. Női tapasztalatok a közfoglalkoztatási programról. *Szociológiai Szemle*, (30)3, 70–95. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.3.4>.
- Gregor A. – Kovács E. (2018) *Nőügyek 2018. Társadalmi problémák és megoldási stratégiák. A kutatási jelentés összefoglalója*. Budapest: Friedrich Ebert Stiftung. Elérhető: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/14461.pdf> [Letöltve: 2021-10-16].
- Gregor A. – Kovács E. (2019) Work-Life Balance? Tensions between care and paid work in the lives of Hungarian women. In Szikra D. – Csizmadia P. (szerk.) *Socio.hu – Társadalomtudományi Szemle. Special issue in English No. 7. Labour relations and employment policies in times of volatility*. 91–115. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2019en.91>
- Honneth, A. (1997) Integritás és megvetés. In *Elismerés és megvetés*. Pécs: Jelenkor, 97–108.
- Husz I. (2018) Szegénységcsökkentést célzó programok és a projektfoglalkoztatás. *Magyar Tudomány*, (179)6, 871–884. <https://doi.org/10.1556/2065.179.2018.6.15>
- Jelinek Cs. (2020) „Gúzsba kötve táncolunk”. Zsugorodás és a kontroll leszivárgásának politikai gazdaságtana magyarországi középvárosokban. *Szociológiai Szemle*, (30)2, 115–136.
- Jelinek Cs. – Virág T. (2020) Zsugorodó városok és társadalmi egyenlőtlenségek Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, (30)2, 4–26.
- Kálmán J. (2015) A közfoglalkoztatási programok háttere és nemzetközi tapasztalatai. In Fazekas K. – Varga J. (szerk.) *Munkaerőpiaci tükör 2014*. Budapest: MTA KRTK KTI, 42–58.
- Koltai L. (szerk.) (2018) *A közfoglalkoztatás hatása a helyi gazdaságra, helyi társadalomra*. Budapest: Belügyminisztérium, Hétfá Kutatóintézet Kft. Elérhető: https://kozfoglalkoztatasi.kormany.hu/download/f/fc/42000/BM_k%C3%B6z_foglalkoztat%C3%A1s_Tanulm%C3%A1ny_20180928-merged.pdf [Letöltve: 2021-10-16].
- Kovai C. (2017) *A cigány-magyar különbségtétel és a rokonság*. Budapest: L'Harmattan.
- Kovai C. (2019) Permanent wage labour as a norm. Workfare policy and everyday experiences of precariousness in a small Hungarian former industrial town. In Szikra D. – Csizmadia P. (szerk.) *Socio.hu – Társadalomtudományi Szemle. Special issue in English No. 7. Labour relations and employment policies in times of volatility*. 143–161. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2019en.142>
- Kovai C. (2020) Egy „elképzelt” középosztály és a lokalitás „valósága”. Tanodaprogramok mozgásterei egy zsugorodó városban. *Szociológiai Szemle*, (30)2, 72–95.
- Kovai C. – Vigvári A. (2020) Befejezetlen proletarizáció? A vidéki munkaerő-tartaléksereg Magyarországon a 2008-as válságot követően. *Tér és Társadalom*, (34)3, 68–89. <https://doi.org/10.17649/TET.34.3.3284>
- Lamont, M. – Molnár, V. (2002) The Study of Boundaries in the Social Sciences. *Annual Review of Sociology*, 28, 167–195. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.28.110601.140107>
- Messing V. (2012) Kettévágott munkapiac, szétforgácsolt társadalom – Avagy hogyan dezintegrálják a magyar munkaerőpiacot és a társadalmat az állami foglalkoztatáspolitikai beavatkozások, különös tekintettel a közfoglalkoztatási programokra. In Kovács I. – Dupcsik Cs. – P. Tóth T. – Takács J. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest: MTA TK Szociológiai Intézet, Argumentum, 204–220. Elérhető: <http://mek.oszk.hu/12700/12706/12706.pdf> [Letöltve: 2021-10-16].
- Molnár Gy. – Bazsalya B. – Bódis L. – Kálmán J. (2019) Public works in Hungary: Actors, allocation mechanisms and labour market mobility effects. In Szikra D. – Csizmadia P. (szerk.) *Socio.hu – Társadalomtudományi Szemle. Special issue in English No. 7. Labour relations and employment policies in times of volatility*. 118–142. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2019en.116>
- Nagy E. – Timár J. – Nagy G. – Velkey G. (2015) The everyday practices of the reproduction of peripherality and marginality in Hungary. In Lang, T. – Henn, S. – Ehrlich, K. – Sgibnev, W. (szerk.) *Understanding Geographies of Polarization and Peripheralization: Perspectives from Central and Eastern Europe and Beyond*. Basingstoke: Palgrave-Macmillan, 135–155.

- Németh K. (2020a) Marginalizált térből átmeneti térbe. Egy térbeli-társadalmi mobilitási pálya megélt jelentései. *Szociológiai Szemle*, (30)2, 50–71.
- Németh K. (2020b) „Cseberből vederbe” – Lakásmobilitás-mintázatok egy marginalizált térben. *Tér és Társadalom*, (34)3, 90–113. <https://doi.org/10.17649/TET.34.3.3279>
- Németh K. (2020c) Sebzettség és segítség két szociális munka szakmai életútjában. *Esély*, (31)2, 62–83. Elérhető: http://esely.org/kiadvanyok/2020_2/esely-2_vegleges_62_83_nemeth.pdf [Letöltve: 2021-10-16].
- Schwarcz Gy. (2014) Közfoglalkoztatás, agrártermelés és a társadalmi inklúzió. In Schiller K. – Tóth-Kirzsa F. (szerk.) *Mwomboko. Köszöntő kötet Sárkány Mihály 70. születésnapjára*. Budapest: Makat – ELTE BTK Néprajzi Intézet, 80–98.
- Schwarcz Gy. – Szőke A. (2014) Creating the state locally through welfare provision. *Social Analysis*, (58)3, 141–157. <https://doi.org/10.3167/sa.2014.580310>
- Sik E. – Szeidl B. (2016) A prekariátus mint munkaerőpiaci csoport. *Metszetek*, (5)3, 3–41. <https://doi.org/10.18392/METSZ/2016/3/1>
- Szépe A. (2012) Prekariátus. Miért pont most és miért pont itt? *Fordulat*, 19(3), 11–20. Elérhető: http://epa.oszk.hu/02100/02121/000017/pdf/EPA02121-fordulat_19.pdf [Letöltve: 2021-10-16].
- Szika D. (2014) Democracy and welfare in hard times: The social policy of the Orbán Government in Hungary between 2010 and 2014. *Journal of European Social Policy*, 24(5), 486–500. <https://doi.org/10.1177%2F0958928714545446>
- Szőke A. (2015) A ‘Road to Work’? The reworking of deservedness, social citizenship and public work programmes in rural Hungary. *Citizenship Studies*, (19)6–7, 734–750. <http://dx.doi.org/10.1080/13621025.2015.1053790>
- Tordai B. (2012) A prekariátus fogalmáról. *Annales*, 1. 371–386. Elérhető: https://www.academia.edu/8358321/Tordai_Bence_A_prekariatus_fogalmarol [Letöltve: 2021-10-16].
- Váradi M. M. (2016) Értéktերemő közfoglalkoztatás periferikus vidéki terekben. *Esély*, (27)1, 30–56. Elérhető: http://esely.org/kiadvanyok/2016_1/2016-1_2_1_Varadi_Ertekeremto_kozfoglalkoztatas.pdf [Letöltve: 2021-10-16].
- Váradi M. M. (2020) Az (im)mobilitás dinamikái vidéki terekben – szakirodalmi kitekintés, empirikus kiegészítésekkel. *Tér és Társadalom*, (34)3, 114–141. <https://doi.org/10.17649/TET.34.3.3285>
- Vida A. (2015) „Hát rajtunk ki segít?” A szociális ellátásban dolgozók helyzete és szegénységképe egy dél-alföldi kisvárosban. In Virág T. (szerk.) *Törésvonalak. Szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Budapest: Argumentum, 167–180.
- Vida A. – Vidra Zs. (2015) „Ez is segély, csak máshogy hívják”. Helyi szegénypolitikák: segélyezési gyakorlatok és közmunka. In Virág T. (szerk.) *Törésvonalak. Szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Budapest: Argumentum, 69–90.
- Virág T. (2015) „Próbálják oda szorítani az embereket, abba a környezetbe, ahol élnek” – Szegénységre adott válaszok egy alföldi kisvárosban és tanyavilágában. In Virág T. (szerk.) *Törésvonalak. Szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Budapest: Argumentum, 195–210.
- Virág T. (2020) Demográfiai polarizáció, térbeli és társadalmi marginalizáció két zsugorodó középvárosban. *Szociológiai Szemle*, (30)2, 27–49.
- Zakariás I. (2018) *Jótevény nemzet. Szolidaritás és hatalom a kisebbségi magyarok segítésében*. Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet – Kalligram, Regio Könyvek.